

Vytautas KARDELIS
Vilniaus universitetas

DĖL VILNIŠKIŲ PATARMĖS KLASIFIKACIJOS

§ 1. Lietuvių dialektologijoje įsigalėjo 1966 m. A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus paskelbta lietuvių kalbos tarmių klasifikacija (žr. Girdenis, Zinkevičius 1966, 139–147). Jos pagrįstumą ir kokybę rodo tai, kad šią klasifikaciją vartoja dauguma mokslininkų, rašančių dialektologijos temomis, ja remiamasi dėstant dialektologijos kursus universitetuose, ji įtvirtinta naujojoje „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje“ (žr. Bacevičiūtė et al. 2004, 11–16; 24–25). Klasifikacija apibrėžia principinius lietuvių kalbos tarmių ir patarmių skirtumus, pateikia bendrą ir tikslų jų vaizdą. Tačiau kuri nors atskira patarmė gali būti ir ne tokia vientisa, todėl klasifikacijoje yra likę vietos smulkesniam patarmių skirstymui į šnektas, šnektų – į pašnektes ar dar smulkesnius dialektologinius vienetus. Visa tai, kas yra už patarmės ribų, nebūtinai turi būti tiesioginis bendrosios klasifikacijos objektas. Išsamesnis patarmių klasifikavimas, atskirų šnektų ar pašnektėlių ribų nustatymas ir jų skiriamųjų ypatybių aprašymas yra specialesnių ir siauresnių dialektologinių tyrimų reikalas. Tokių tyrimų rezultatai labiausiai priklauso nuo surinktos medžiagos kiekio ir tiriamojo ploto dydžio, taip pat tyrimo metodo, lyginamųjų tyrimų apimtys ir pan.

Kaupiant vis daugiau medžiagos, kruopščiau tiriant atskirus plotus galima sukurti išsamiąją lietuvių kalbos patarmių klasifikaciją. Dialektologų darbai rodo, kad tokia klasifikacija kuriama nuolatos. Paskelbus naująją lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją, netrukus lingvistinėje literatūroje pasirodė Z. Zinkevičiaus – vieno jos autorių – straipsnis. Jame, be papildomo naujosios klasifikacijos argumentavimo, brėžiami ir tam tikri išsamesnės klasifikacijos kontūrai (žr. Zinkevičius 1969, 137–151). Iš svarbesnių publikacijų, kur vis tiksliau apibrėžiamos at-

skirų dialektologinių vienetų ribos, o skiriamieji požymiai tikslinami, minėtina: A. Girdenio (1981) straipsnis apie hierarchinę žemaičių tarmės klasifikaciją, L. Murinienės ir A. Girdenio (2001) publikacija, skirta šiaurės žemaičių kirčio atitraukimui, Z. Zinkevičiaus (1980; 1997) straipsniai apie rytų aukštaičių patarmių istoriją ir rytų aukštaičių tarmės skirstymą, Ž. Markevičienės (1994) publikacija apie rytų aukštaičių tarmių ribas, V. Markevičiaus (2002) straipsnis apie rytų aukštaičių širvintiškių ir panevėžiškių patarmių skirtumus ir ribas, J. Urbanavičienės (2000) publikacija apie pakraštinių vilniškių skirtumus. Atskirų dialektologinių vienetų ribos ir skiriamosios ypatybės tiksliau nusakomos ir pastaraisiais metais imtuose leisti tarmių tekstų rinkiniuose ar mokomosiose knygosė (žr. Markevičienė 1999; Bartkutė et al. 2001; Bacevičiūtė et al. 2005; Kazlauskaitė 2005; Leskauskaitė 2006; Bacevičiūtė 2006).

§ 2. Viena iš lietuvių kalbos patarmių, kur vidinė situacija itin sudėtinga, yra rytų aukštaičiai vilniškiai. Ši patarmė nevienalytė net keliais aspektais.

1. Nevientisas patarmės plotas. Vilniškiai padalyti į dvi dalis: kontinentinę, esančią Lietuvos Respublikoje, ir salų, įvairaus dydžio ploteliais išsibarsčiusią Baltarusijos ir šiek tiek Latvijos teritorijoje (plg. Girdenis, Zinkevičius 1966, 139–147; Garšva 2005, 137–167; Kardelis et al. 2006, 12–13, 32–36).

2. Tarp vilniškių patarmės šiaurinės ir pietinės dalies įsiterpęs suslavintas ir etniniu požiūriu mišrus plotas, kur patarmės ypatybių dabar jau nelabai įmanoma rasti. Pati pietinė vilniškių dalis – Dieveniškių apylinkės – mišri ir dvikalbė, o šiaurinių vilniškių plote yra slaviškų ir mišriakalbių arealų (plg. Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 7; Bacevičiūtė et al. 2004, 100; Kardelis et al. 2003, 33–52).

3. Problemiškas vilniškių patarmės diferenciacijos, arba susiskaidymo į smulkesnes šnektas, klausimas (plg. Urbanavičienė 2000, 23–136; Kardelis 2004, 247–258).

§ 3. Dabartinė lietuvių kalbos tarmių klasifikacija rytų aukštaičių vilniškių patarmės smulkiau neskirsto. Svarbiausia skiriamąja vilniškių

patarmės ypatybe laikoma nekirčiuotoje pozicijoje nevykstanti balsinių fonemų *ie, uo* neutralizacija, pvz.: *pienė.li.* ‘pienelį’, *kuodė.li.* ‘kuodelį’. Be šios ypatybės, dar minima ir antroji skiriamoji ypatybė – teigiama, kad didžioji vilniškių dalis turi dviejų ilgumų balsių sistemą (plg. Girdenis, Zinkevičius 1966, 360; Zinkevičius 1994, 76). Šis teiginys buvo kiek pakoreguotas jau minėtame Z. Zinkevičiaus (1969) straipsnyje, kur patikslintos kai kurių patarmių ribos. Jame nurodoma, kad dalies šiaurinių vilniškių ploto vokalizmas gana artimas uteniškiams ir nutolęs nuo pietinės vilniškių patarmės dalies. Kaip įrodymas pateikiami trumpi transkribuoti teksteliai, kur matyti panašumai ir skirtumai. Tačiau tikslesnės šios uteniškiams vokalizmu artimesnės šiaurinių vilniškių dalies ribos nenurodomos, minimos tik Dūkšto ir Ignalinos apylinkės – pakraštiniai, prie uteniškių esantys plotai. Apie kiekybinius skirtumus ar panašumus atskirai taip pat nekalbama. Taigi teiginys, kad didžiajai vilniškių daliai būdinga dviejų ilgumų balsių sistema, buvo tik kiek pakoreguotas geografiškai, tačiau iš esmės liko tas pats.

§ 4. Ėmus kaupti medžiagą iš visos šiaurės rytų vilniškių dalies (Ignalinos ir Švenčionių rajonų) ir klausant įrašų kilo įtarimų dėl teiginio apie vilniškių dviejų balsių ilgumų sistemą. Medžiaga rodė, kad šį teiginį galima tikslinti. Buvo iškelta mintis, kad vilniškių patarmėje gali būti dvi skirtingos kiekybinės balsių sistemos: šiaurinei vilniškių daliai būdingesnė trijų ilgumų balsių sistema, o pietinei daliai – dviejų ilgumų. Ši hipotezė siūlyta gana atsargiai, nes remtasi dar ne itin gausia atskirose Ignalinos r. vietose surinkta medžiaga ir tik dviem punktais Švenčionių r. – Sarių ir Petruškų (abu Strūnaičio par.) kaimuose užrašytais tekstais. Trijų balsių ilgumų arealui sąlygiškai buvo priskirtos Palūšės, Ceikinių, Daugėliščio, Paringio, Vidiškių, Kazitiškio, Rimšės, Dūkšto ir Kačergiškės parapijos. Iš dalies trys ilgumai buvo suponuojami Mielagėnų ir Tverečiaus parapijoms. Dviejų ilgumų sistemos arealas apytikriai nurodytas į pietus nuo Sarių ir Petruškų kaimų (žr. Kardelis 2003, 79–86).

Tai buvo tik empiriniais stebėjimais, o ne fonologine analize paremta hipotezė. Todėl gana atsargiai stengtasi kalbėti tik apie fone-

tinus, o ne fonologinius ilgumus (žr. ten pat, 84–85). Sprendžiant iš klausos kiekybiniai skirtumai buvo gana akivaizdūs. Tačiau įsitikinti keliamos hipotezės teisingumu ir ypač nubrėžti konkretesnes ribas dar trūko medžiagos. Dabar, remiantis vis gausėjančia šiaurės rytų vilniškių plote ekspedicijų¹ metu surinkta medžiaga, ypač po 2006 m. vasarą surengtos ekspedicijos², apie vilniškių patarmės šiaurinės ir pietinės dalies kiekybinius skirtumus jau galima kalbėti išsamiau.

§ 5. Norint patikrinti, ar hipotezė, kad vilniškius galima būtų skirti į dvi dalis pagal dviejų ar trijų ilgumų balsių sistemą, yra teisinga, visų pirma reikia apibrėžti tyrimo tikslus ir pasirinkti kriterijus, kuriais remiantis būtų galima nagrinėti kiekybinius skirtumus. Tikslai ir kriterijai yra šie:

1. Aprašyti kiekybinę balsių distribuciją. Kiekybiniams skirtumams nagrinėti imami ne visi balsių sistemos nariai ir ne visos pozicijos, bet tik:

a) aukštutinio pakilimo balsiai *i*, *u*. Jie vokalizmo sistemoje geriausiai reprezentuoja kiekybinius santykius, nes neturi kokybinių variantų³;

b) kirčiuota negalinė žodžio pozicija. Ji yra stiprioji (fonologiškai reikantiška), čia aiškiausiai matyti galimi kontrastai⁴.

2. Nustatyti, kokio pobūdžio yra skirtumai: a) distribuciniai ar b) sisteminiai⁵.

¹ Daugumą ekspedicijų rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

² Naudodamasis proga noriu nuoširdžiai padėkoti kantriai ir kruopščiai rinkusiems medžiagą nuolatiniams ekspedicijų dalyviams: Daivai Kardelytei-Grinevičienei, Remigijui Grinevičiui, Ingai Strungytei, Vilmai Balsytei, Agnei Navickaitei, taip pat 2006 m. ekspedicijose dirbusiems studentams: Ūlai Ambrasaitėi, Ligitai Bazarovaitėi, Justinai Petkelytei, Dovilei Kriugiškytei, Dariui Rudzinskui, Kristinai Bukelskytei, Gintarei Petuchovaitėi.

³ Toks teiginys, fonologiškai žiūrint, kiek netikslus, nes manoma, kad aukštutinio pakilimo balsiai labiau skiriasi ne kiekybe, bet kokybe, t. y. pagal požymį *įtemptasis* : *neįtemptasis*. Kiekybe, t. y. pagal požymį *ilgasis* : *trumpasis*, skiriasi žemutinio pakilimo balsiai (plg. Girdeinis 2003, 196–198). Tačiau požymis *ilgasis* : *trumpasis* iš dalies būdingas ir aukštutinio pakilimo balsiams. Todėl čia, paprastumo dėlei, aukštutinio pakilimo balsių požymių kompleksas *įtemptasis* : *neįtemptasis*, *ilgasis* : *trumpasis* apibendrintai vadinamas kiekybiniu požymiu.

⁴ Plg.: *lū.pa* : *lū.pa* 'lupa' : *lūpa* : *skūs* : *skūs* 'skus' : *skūs*.

⁵ Distribucinių skirtumų pavyzdys galėtų būti tų pačių šiaurės rytų vilniškių vakarinės dalies ypatybė: balsis *ie* po priebalsių *d*, *g*, *k*, *t*, pvz.: *diēdie* 'dėdė', *gīerāu* 'gėriau',

3. Teritorinį kriterijų labiausiai lemia turimos medžiagos apimtis, taip pat kai kurie ekstralingvistiniai dalykai. Remiamasi ne visu vilniškių patarmės plotu, bet Ignalinos rajonu ir Švenčionių rajono šiaurinė dalimi. Einant į pietus, link Pabradės, prasideda mišrūs plotai, kuriuos reikėtų tirti atskirai. Į vakarus plyti miškingi, retai gyvenami plotai (žr. žemėlapi). Todėl svarbiausias šio straipsnio tikslas – nustatyti galimą „viršutinę“ dviejų ir trijų ilgumų balsių sistemos ribą.

Š 6. Distribucija. Kirčiuotoje negalinėje pozicijoje vartojami aukštutinio pakilimo balsiai aptariamą plotą dalija į tris arealus.

Pirmąjį arealą sudaro vakarinė Ignalinos rajono dalis ir šiaurinė Švenčionių rajono dalis (jį sąlygiškai galima pavadinti Ignalinos I ir Švenčionių I arealu; žr. žemėlapi). Čia kirčiuotoje negalinėje pozicijoje vartojami trijų kiekybės laipsnių aukštutinio pakilimo balsiai: ilgieji *ī*, *ū*, pusilgiai *i*, *u*. ir trumpieji *i*, *u*. Ilgųjų ir pusilgių balsių distribucija laisva, jos neriboja morfologiškai ar leksiškai žymėtos formos. Pvz.: *vīras* ‘vyras’, *dūmai* ‘dūmai’, *varīdava*. ‘varydavo’, *būrdava*. ‘būdavo’; *līka*. ‘liko’, *deseñci.na.s* ‘desencinos (dešimtinės)’, *gabalu.kas* ‘gabaliukas’, *tūri* ‘turi’. Trumpųjų balsių *i*, *u* distribucija ribota – jie vartojami tik tam tikrose morfologiškai žymėtose formose⁶.

Antrajame areale, kuris yra rytinėje Ignalinos rajono dalyje ir apima šiaurinę Švenčionių rajono dalį (jį sąlygiškai galima pavadinti

kīelai ‘kėlei’, *tīevas* ‘tėvas’. Kitoje dalyje šioje pozicijoje vartojamas balsis *ę*. Nors izoliuoti ir fonetiškai žiūrint šis skirtumas atrodo ryškus, tačiau jis yra tik distribucinis. Pozicija *ie / d, g, k, t* – naujų fonemų nesukuria, vokalizmo sistemos sudėties nekeičia. Šis atvejis tik siaurina fonemos /ę/ ir plečia fonemos /ie/ distribuciją.

Nuo sisteminių skirtumų priklauso, ar elementai yra skirtinguose posistemiuose ar sistemose. Pavyzdys galėtų būti *ę, ɔ : ie, uo neutralizacija nekirčiuotoje pozicijoje*. Ji sukuria visai kitokius vokalizmo sistemos narių santykius ir pačios sistemos vaizdą. Neturėdami neutralizacijos, vilniškiai turi simetrišką kintamojo pakilimo vokalizmą ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje, o uteniškių sistemoje tokios simetrijos nėra.

⁶ Trumpieji kirčiuoti balsiai dažniausiai vartojami: tariamosios nuosakos formose: 1 a. sg. *līkce, līpce; lūpce, mūšce*; 2 a. sg. ir 1 a. pl. *līktum, līptum; lūptum, mūštum*; 2 a. pl. *līktu.t, līptu.t; lūptu.t, mūštu.t*; veikiamosios rūšies būsimąjo laiko vyr. g. dalyvių formose: *līkšu.s, līpšu.s; lūpšu.s, mūšu.s*; būsimąjo laiko sangražinėse formose: *knīšis, skūšis*; akimirkos veiksmažodžių liepiamosios nuosakos esam. l. 2 a. sg. ir pl.: *rikteī, trūkteī; rikteīte, trūkteīte* (dar pgl. Jasiūnaitė, Girdenis 1996, 181–199).

Ignalinos II ir Švenčionių II arealu; žr. žemėlapi), aukštutinio pakilimo balsių *i, u* distribucija yra kiek kitokia. Svarbiausias skirtumas tas, kad čia negalinėje kirčiuotoje pozicijoje trumpųjų balsių *i, u* distribucija yra platesnė. Jie ne tik vartojami morfologiškai žymėtose formose, bet ir konkuruoja su pusilgiais balsiais įprastose pozicijose. Kitaip tariant, trumpieji kirčiuoti balsiai vartojami pramaišiu su pusilgiais, pvz.: *vī.sas* // *vìsas*, *kù.nigas* // *kùnigas*, *mī.škas* // *mìškas*. Dažnesni šioje fakultatyvinėje kaitoje, atrodo, pusilgiai balsiai. Ilgųjų *i, u* distribucija čia tokia pati kaip ir vakarinėje dalyje.

Trečiajame areale, kurį sudaro pietinė Švenčionių rajono dalis (jį sąlygiškai galima pavadinti Švenčionių III arealu; žr. žemėlapi) situacija dar kitokia. Kirčiuotoje negalinėje pozicijoje čia vartojami dviejų kiekybės laipsnių aukštutinio pakilimo balsiai: ilgieji *i, u* ir trumpieji *i, u*. Nei vieni, nei kiti neturi jokių distribucijos apribojimų. Pusilgių balsių šioje pozicijoje nėra. Pvz.: *vír.ras* ‘vyras’, *dír.mai* ‘dūmai’, *varí.davо.* ‘varydavo’, *búr.davо.* ‘būdavo’; *lìkо.* ‘liko’, *tùri* ‘turi’, *deseñcìn.о.s* ‘desencinos’, *gabalùkas* ‘gabaliukas’.

§ 7. Skirtumai. Aukštutinio pakilimo balsių distribucija kirčiuotoje negalinėje pozicijoje aiškiai rodo, kad Ignalinos I, Švenčionių I ir Švenčionių III arealų kiekybiniai aukštutinio pakilimo balsių skirtumai yra ne distribuciniai, bet sisteminiai. Tai įrodo vien tas faktas, kad Švenčionių III areale kirčiuotoje negalinėje pozicijoje pusilgiai balsiai nevartojami. Aukštutinio pakilimo balsių posistemis čia dvinaris, o ne trinaris, opozicijas sudaro *ilgasis : trumpasis* balsiai. Posistemiu galima priskirti požymį *+du fonetiniai ilgumai* (*-trys fonetiniai ilgumai*). Tuo tarpu Ignalinos I ir Švenčionių I arealų aukštutinio pakilimo balsių posistemis yra trinaris, opozicijas sudaro *ilgasis : pusilgis : trumpasis* balsiai. Jam galima priskirti kiekybinius požymį *+trys fonetiniai ilgumai* (*-du fonetiniai ilgumai*).

Ignalinos II ir Švenčionių II areale konkuruoja trinaris ir dvinaris aukštutinio pakilimo balsių posistemiai. Šio arealo aukštutinio pakilimo balsių posistemiu iš esmės galima priskirti abu požymius: *+trys fonetiniai ilgumai / du fonetiniai ilgumai*.

Vis dėlto šią konkurenciją reikėtų traktuoti kaip sisteminių, o ne distribucinį bruožą. Trumpųjų *i*, *u* ir pusilgių *i*., *u*. konkurencija yra tebevykstantis sistemos pertvarkos procesas. Vienos sistemos manifestantai traukiasi, kitos – ima įsigalėti sinchroninėje sistemoje.

§ 8. Kiekybiniai sisteminiai šiaurinės vilniškių dalies skirtumai jau gali būti išsamesnės klasifikacijos pamatas. Tačiau jį sustiprina ir tam tikros kokybinės sistemos ypatybės. Joms aptarti pasirinkta:

- a) neaukštutinio pakilimo balsiai; šie balsiai turi kokybinių variantų⁷;
- b) balsių realizacija kirčiuotoje ir nekirčiuotoje pozicijoje; čia aiškiausiai matyti kokybinė distribucija ir jos skirtumai.

§ 9. Trijų balsių ilgumų ir mišriame areale neaukštutinio pakilimo balsių distribucija gana sudėtinga. Taip yra dėl to, kad šie balsiai ne tik turi variantų, bet ir dalyvauja kaitose. Dėl skirtingos kokybės garsų įvairovės ir nevienodo garsų skaičiaus ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų balsių posistemiuose yra susiformavusios tam tikros kaitos. Medžiaga rodo, kad galimi keli kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kaitos modeliai:

1. Kiekybinė kaita, kai kaitaliojasi nelabializuotas ilgasis *a* su pusilgiu nelabializuotu *a*., pvz.: *brá.li*. ‘brolį’ → *bra.lú.ku*. ‘broliuką’, *pā.nas* ‘ponas’ → *pa.navá.ja* ‘ponauja’. Taip pat nesiauras ilgasis *e* su nesiauru pusilgiu *e*., pvz.: *bé.ga* ‘bėga’ → *be.ĝó.ĉ* ‘bėgioti’, *pé.das* ‘pėdas’ → *pe.daĩ*. ‘pėdai’.

2. Mišrioji kaita, kai kaitaliojasi labializuotas *á* arba susiaurintas *ɔ* su nelabializuotu pusilgiu *a*., pvz.: *brá.li*. // *bró.li*. ‘brolį’ → *bra.lú.ku*. ‘broliuką’, *pā.nas* // *põ.nas* ‘ponas’ → *pa.navá.ja* ‘ponauja’. Taip pat susiaurintas *ɛ* su nesiauru pusilgiu *e*., pvz.: *bé.ga* ‘bėga’ → *be.ĝó.ĉ* ‘bėgioti’, *pé.das* ‘pėdas’ → *pe.daĩ*. ‘pėdai’.

3. Mišrioji kaita, kai kaitaliojasi labializuotas *â* arba susiaurintas *ɔ* su pusilgiu labializuotu *á*. arba susiaurintu *ɔ*., pvz.: *brá.li*. // *bró.li*. ‘brolį’ → *brâ.lú.ku*. // *brɔ.lú.ku*. ‘broliuką’, *pā.nas* // *põ.nas* ‘ponas’ → *pâ.navó.ja* // *pɔ.navó.ja* ‘ponauja’. Taip pat kiekybinė kaita, kur susiau-

⁷ Neaukštutinio pakilimo balsiais laikomi visi balsiai, kurie neturi požymių +*kintamasis*, +*aukštutinis*.

rintas *ɛ* kaitaliojasi su pusilgiu susiaurintu *ɛ̃*, pvz.: *bé̃ga* ‘bèga’ → *bɛ̃.ḡó̃č* ‘bègioti’, *pé̃das* ‘pèdas’ → *pɛ̃.daĩ*. ‘pèdai’.

§ 10. Šias kaitas labiausiai lemia tebevykstantys procesai. Vienuose plotuose jie jau beveik pasibaigę, kituose – tik įsibėgėja, tačiau būtent jie kalti dėl tokios sinchroninės kaitų įvairovės. Teritoriškai kaitas apibrėžti labai sunku, nes tam pačiam plotui gali būti būdingi du ar net visi trys jų atvejai.

Turint galvoje diachroniją, kaitų motyvus nesunku paaiškinti. Šios kaitos rodo: a) kad šiuo metu vyksta žemutinio pakilimo atvirų ir nesulūpintų balsių siaurėjimo ir lūpinimo procesas; b) kad nekirčiuotos pozicijos balsiai kokybiškai imami derinti prie kirčiuotos pozicijos. Kitaip tariant, imami niveliuoti tie kokybiniai skirtumai, kurie iš esmės neatlieka kokios aiškesnės diferencinės funkcijos.

Trijų balsių ilgumų arealui būdinga kokybinė įvairovė, tiesiogiai susijusi su kirčiuota ir nekirčiuota pozicija, taip pat ir su kiekybe.

§ 11. Dviejų ilgumų areale balsių sistemos narių santykiai kur kas paprastesni. Medžiaga rodo, kad čia nėra jokių kokybinių ar mišrių kaitų modelių, panašių į trijų balsių ilgumų ir mišraus arealo modelius. Todėl ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje turimas susiaurintas, lūpinis *ɔ* ir susiaurintas *ɛ*. Niekur užrašytuose tekstuose nepasitaikė kaitų, panašių į trijų balsių ilgumų ar mišraus arealo, t. y., tokių, kur kirčiuotas siauras lūpinis balsis *ɔ* kaitaliojasi su nekirčiuotu nesiauru nelūpiniu *a* ar sulūpintu *á*, o kirčiuotas siauras balsis *ɛ* – su nekirčiuotu nesiauru *e*.

Remiantis empiriniais stebėjimais galima spėti, kad dvejojo balsių ilgumo arealui būdinga tik kiekybinė kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kaita. Klausant girdėti, kad nekirčiuotoje pozicijoje balsiai tarsi trumpesni ir mažiau įtempti negu kirčiuotoje, pvz.: *bró̃li*. ‘broli’ → *bró̃.lú̃.ku*. ‘broliuką’, *pō̃nas* ‘ponas’ → *pɔ̃.navó̃ja* ‘ponauja’. Lygiai toks pat santykis tarp kirčiuoto susiaurinto ir nekirčiuoto susiaurinto *ɛ̃*, pvz.: *bé̃ga* ‘bèga’ → *bɛ̃.ḡó̃č* ‘bègioti’, *pé̃das* ‘pèdas’ → *pɛ̃.daĩ*. ‘pèdai’. Tačiau čia dar reikėtų ir eksperimentinių tyrimų⁸.

⁸ Kiekybiniai kintamojo ir neaukštutinio pakilimo balsių santykiai aptartini atskirai. Šiam tyrimui tai nėra aktualu.

Kiekybinių santykių tyrimo rezultatai, kad ir kokie būtų, esminio skirtumo negalėtų nuneigti: distribucija aiškiai rodo, kad trijų balsių ilgumų bei mišriame areale ir dviejų balsių ilgumų areale skirtingos ne tik kiekybinės, bet ir kokybinės sistemos. Žvelgiant į šiuos sisteminius skirtumus nesunku pastebėti, kad šiaurinė vilniškių dalis, kuriai būdingi trys balsių ilgumai, savo vokalizmo padėtimi artimesnė uteniškių sistemai, o pietinė vilniškių dalis, turinti du balsių ilgumus, labiau šliejasi prie „dzūkiškos“ (pietų aukštaičių) sistemos.

§ 12. Turint galvoje aptartus skirtumus, šiaurinę vilniškių patarmės dalį galima suskirstyti smulkiau ir apibūdinti patarmę vienijančias ir skiriančias ypatybes.

Visai šiaurinei vilniškių patarmės daliai būdingos ypatybės.

1. Mišriųjų dvigarsių *um, un, im, in* (< **am, *an, *em, *en*) ir balsių *i, u* (< **í, *ú* < **en, *an*), kurių kiekybė – ilgas ar pusilgis – priklauso nuo kirčiuotos ar nekirčiuotos pozicijos, distribucija, plg.: *kuñ.pu.* ‘kam-pą’, *kú.nda* ‘kanda’, *duñ.gu.* ‘dangų’, *tiñ.pe* ‘tempia’, *žví.ŋge* ‘žvengia’; *grūštas* ‘gražtas’, *kúšni.* ‘kašni’, *vaĩ.ku.* ‘vaiką’, *žė.mi.* ‘žemę’.

2. Nekirčiuotoje pozicijoje nevykstanti balsių *e : ie* ir *o : uo* neutralizacija, plg.: *pienu.* : *pienė.li.* ‘pieną : pienelį’, *šienu.* : *šienė.li.* ‘šieną : šienelį’; *dúona* : *duonele*, *júodas* : *juodai* ‘juodas : juodai’.

Šiaurinės vilniškių patarmės dalies klasifikacija.

1. Vilniškių patarmės šiaurinę dalį galima skirti į *šiaurės rytų vilniškius* ir *pietryčių vilniškius*.

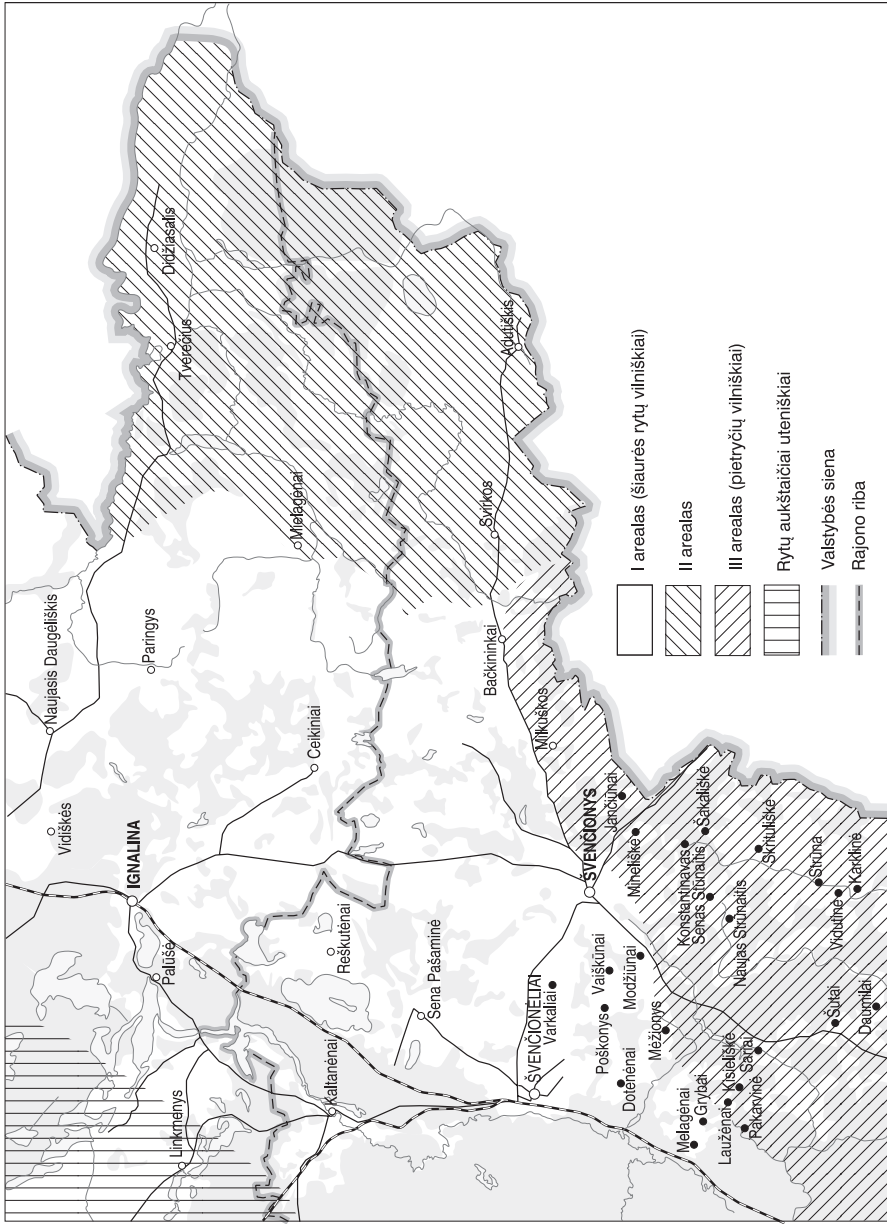
2. Šiaurės rytų vilniškių skiriamosios ypatybės:

- a) fonetinė trijų ilgumų balsių sistema;
- b) kiekybinė ir mišrioji kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kaita.

3. Pietryčių vilniškių skiriamosios ypatybės:

- a) fonetinė dviejų ilgumų sistema;
- b) nebūdinga kokybinė ir mišrioji kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kaita.

§ 13. **Arealų ribos.** Šiaurės rytų vilniškiams, atsižvelgiant į aptartas skiriamąsias ypatybes, reikia priskirti šias Ignalinos rajono apylinkes: Palūšės, Ceikinių, Vidiškių, Kazitiškio, Dūkšto, Kačergiškės,

P a v. Rytų aukštaičių vilniškių patarmės

Daugėlišio, Paringio, Rimšės; taip pat Švenčionių rajono Kaltanėnų, Kretuonų, Reškutėnų apylinkes ir pietvakarines Švenčionių ir rytines Švenčionėlių apylinkes (tikslėnes ribas žr. žemėlapyje).

Aiški riba tarp šiaurės rytų ir pietryčių vilniškių eina per Švenčionių rajono plotą (žr. žemėlapi). Atskaitos taškas čia gali būti Mėžionių kaimas. Nuo Mėžionių į vakarus riba eina link Laužėnų, Kisieliškės ir Pakarvinės⁹. Toliau prasideda miškingi ir retai gyvenami plotai. Nuo Mėžionių į rytus riba eina link Švenčionių. Pietryčių vilniškiams priklauso į pietus nuo Švenčionių esančios Strūnaičio, Petruškų, Štutų apylinkės. Švenčionys, taip pat Cirkliškis ir artimiausios apylinkės yra mišriakalbės, autentiška tarmė neišlikusi. Į rytus nuo Švenčionių šiaurės rytų ir pietryčių vilniškių riba eina link Milkuškų, Stanislavavo, Svirkų ir Adutiškio¹⁰. Šie plotai taip pat mišrūs, dvikalbiai.

Maždaug ties Svirkomis prasideda mišrusis arealas, pereinamasis plotas tarp dviejų ir trijų balsių ilgumų sistemos ir kaitų modelių. Arealas apima Svirkų, Adutiškio apylinkes, tęsiasi link Tverečiaus ir Mielagėnų, apima dalį Mielagėnų ir beveik visą Tverečiaus parapiją¹¹.

§ 14. Išvados.

1) Naujausi duomenys vilniškių patarmę, kuri iki šiol nebuvo smulkiau klasifikuota, kol kas leidžia dalyti į dvi dalis: šiaurės rytų ir pietryčių vilniškius¹².

⁹ Melagėnai, Grybai, Papinigiai lieka šiaurės rytų vilniškių plote.

¹⁰ Plotą aplink Švenčionis dar reikėtų tirti išsamiau. Tada paaiškėtų ir tiksli riba.

¹¹ Turima medžiaga leidžia spėti, kad šis mišrusis arealas irgi nėra vienalytis. Čia taip pat reikia tolesnio tyrimo.

¹² „Gimtosios kalbos“ žurnale aprašydama 2006 m. dialektologų vasaros mokyklos darbus kolegė Aušra Kaikarytė suklydo sakydama, kad šio straipsnio autorius „iškėlė gana drąsiai mintį, kad iš esmės vilniškių patarmės nereikėtų skirti, nes viena jos dalis artima uteniškiams, kita – dzūkams“ (K a i k a r y t ė 2006, 12). Tokios minties kelta nebuvo. Buvo tik konstatuota, kad kai kuriomis kiekybinėmis ir kokybinėmis vokalizmo ypatybėmis šiaurės rytų vilniškiai artimesni uteniškiams, pietryčių vilniškiai – pietų aukštaičiams. O vilniškių patarmę skirti būtina. Šiaurinės dalies prie uteniškių neleisdžia prišlieti nekirciuotoje pozicijoje nevykstanti balsių *ie*, *uo* neutralizacija. Pietryčių vilniškiai turi dvigarsius *um*, *un*, *em*, *en* < **am*, **an*, **em*, **en*, todėl prie pietų aukštaičių prikabinti jų taip pat negalima.

2) Skiriamosios abiejų dalių ypatybės yra dvi: a) kiekybiniai vokalizmo sistemos santykiai; b) kokybinės vokalizmo sistemos narių kaitos.

3) Šiaurės rytų vilniškams būdinga fonetinė trijų balsių ilgumų sistema ir neaukštutinio pakilimo balsių kiekybinė, kokybinė ir mišri kaita, priklausoma nuo kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos santykio.

4) Pietryčių vilniškams būdinga fonetinė dviejų ilgumų balsių sistema. Kokybinė ir mišri neaukštutinio pakilimo balsių kaita čia nevyksta.

5) Greta aiškių dviejų ir trijų ilgumų balsių sistemos arealų egzistuoja mišrūs (pereinamieji) arealai, turintys abiem dalims būdingų ypatybių.

ZUR KLASSIFIZIERUNG EINER MUNDART AUS DEM WILNA-GEBIET

Zusammenfassung

Im Aufsatz wird eine neue Teilklassifizierung einer nördlichen Mundart des Wilna-Gebiets vorgestellt. Sie stützt sich auf die Analyse der qualitativen und quantitativen Verhältnisse im Vokalismus. Neueste Daten erlauben, diese Mundart, welche bislang nicht genauer eingeordnet worden war, in zwei Teile zu untergliedern: in eine Nordost-Wilnaer und eine Südost-Wilnaer. Die Unterscheidungskriterien beider Teile sind zweierlei: a) die quantitativen Verhältnisse im Vokalsystem, b) die qualitativen Alternationen zwischen den Gliedern der Vokaloppositionen. Die nordöstliche Wilnaer Mundart zeichnet sich durch ein phonetisches System aus drei Stufen der Vokallänge aus sowie durch eine quantitative, gemischte und qualitative Alternation der Vokale der mittleren und tiefen Reihe, welche von der betonten vs. unbetonten Stellung abhängt. Die südöstliche Wilnaer Mundart charakterisiert sich durch ein System aus zwei Stufen der Vokallängen. Eine qualitative Alternation von Vokalen der mittleren und unteren Reihe gibt es in ihr nicht. Neben deutlich erkennbaren Gebieten mit einem System aus zwei und drei Vokallängen kommen gemischte bzw. Übergangsbiete vor, welche Eigenschaften aufweisen, die beiden Teilen eigen sind. Der nördliche Teil der Wilnaer Mundarten, welcher sich durch drei Vokallängen auszeichnet, steht durch seinen Vokalismus dem System der Mundarten um Utena nahe, während der südliche Teil der Wilnaer Mundarten, der zwei Vokallängen aufweist, sich mehr an das System der „dzukischen“ (südaukštaitischen) Mundarten anlehnt.

LITERATŪRA

- Bacevičiūtė Rima 2006, *Šakių šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto 1-kl.
- Bacevičiūtė Rima, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa (sud.) 2004, *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto 1-kl.
- Bacevičiūtė Rima, Danguolė Mikulėnienė, Vilija Saliėnė (sud.) 2005, *Vakarų aukštaičiai kauniškiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai*. Mokomoji knyga, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto 1-kl.
- Bartkutė Nerija, Rasa Dumčiūtė, Aušra Kaikarytė, Lina Kazlauskaitė, Janina Švambarytė (sud.) 2001, *Joniškio šnektų pratimai ir tekstai*, Šiauliai: Šiaulių universitetas, Humanitarinis fakultetas, Dialektologijos centras.
- Garšva Kazimieras 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto 1-kl.
- Girdenis Aleksas, Zigmas Zinkevičius 1966, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, *Kalbotyra* 14, 139–147.
- Girdenis Aleksas 1981, Hierarchinė šiaurės žemaičių tarmių klasifikacija, *Baltistica* 17(1), 42–51.
- Girdenis Aleksas 2001, *Kalbotyros darbai 3: 1988–2000*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jasiūnaitė Birutė, Aleksas Girdenis 1996, Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai ilgumai, *Baltistica* 31(2), 181–199.
- Kaikarytė Aušra, 2006, Dialektologų vasaros mokykla, *Gimtoji kalba*, 2006 Nr. 8, 11–15.
- Kardelis Vytautas 2003, Šiaurės rytų vilniškiai. Fonologinės pastabos, *Baltistica* 37(1) 2002, 79–85.
- Kardelis Vytautas, Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Agnė Navickaitė, Inga Strungytė, 2006, *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai*. Mokomoji knyga, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Kardelis Vytautas, Birutė Sinočkina, Björn Wiemer, Anna Zielińska, 2003, Sytuacja językowa na terenie od Wisagini do Hoduciszek na Litwie (Raport z badań terenowych), *Acta Baltico-Slavica* 27, 33–52.
- Kardelis Vytautas 2004, Dėl šiaurės rytų vilniškių diferenciacijos, *Baltistica* 39(2), 247–258.
- Kazlauskaitė Rūta 2005, Šiauliškių patarmės pietinių šnektų tekstai ir komentarai, Šiauliai: Šiaulių universiteto 1-kl.
- Leskauskaitė Asta 2006, *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto 1-kl.
- Markevičienė Žaneta 1994, Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas, *Kalbotyra* 43(1), 85–87.

Markevičienė Žaneta 1999, *Aukštaičių tarmių tekstai 1*, Vilnius: Vilniaus universiteto I-klasė.

Markevičius Valdimantas 2002, Kelios rytų aukštaičių širvintiškių ir pietų panevėžiškių tarmių vokalizmo ypatybės, *Baltistica* 37(1), 101–105.

Mikulėnienė Danguolė, Kazys Morkūnas 1997, *Dieveniškių šnektos tekstai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Murinienė Lina, Aleksas Girdenis 2001, Kirčio atitraukimo į proklitiką savitumai rytinėje šiaurės žemaičių tarmėje, *Baltistica* 36(1), 87–102.

Urbanavičienė Jolita 2000, Vilniškių tarmės rytinių pakraščiu tarminė diferenciacija, *Kalbotyra* 48(1)–49(1), 123–136.

Zinkevičius Zigmas 1969, Apie lietuvių kalbos tarmių skirstymą, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija 3 (31), 137–151.

Zinkevičius Zigmas 1980, Dėl rytų aukštaičių patarmių istorijos, *Baltistica* 16(2), 138–139.

Zinkevičius Zigmas 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*, 2 leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-klasė.

Zinkevičius Zigmas 1997, Dėl rytų aukštaičių tarmės skirstymo, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 38, 237–241.

Vytautas KARDELIS

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT–01513 Vilnius

Lietuva

[vytautas.kardelis@flf.vu.lt]